

2.1. Мамлакат ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти: илмий-назарий қарашлар ва талқинлар

Олиб борилган илмий изланишлар натижасида шу нарсага амин бўлдики, мамлакатнинг инвестицион муҳит жозибадорлигини ўрганиш, уни ҳар томонлама илмий-услубий асосда очиб бериш, энг аввало, мамлакат ҳудудларининг ижтимоий-иқтисодий, инновацион, меҳнат салоҳиятини тадқиқ этишни ҳамда ушбу соҳадаги илмий қарашларни таҳлил этишни тақозо этади. Зеро, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш инвестицион муҳит (иқлим)га боғлиқ экан, инвесторлар ўз қарорларини шунга мувофиқ равишда ишлаб чиқишади. Ушбу ҳолатлар ва келтирилган сабабларни инобатга олиб, илмий ишнинг иккинчи бобида ҳудудлар кесими бўйича ижтимоий-иқтисодий салоҳиятнинг мазмун-моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинади.

Жаҳонда глобаллашув жараёнлари кечаётган бир шароитда мамлакат ҳудудларининг халқаро муносабатларда интеграциялашуви, иқтисодий субъект сифатида ижтимоий-иқтисодий жараёнларда иштирок этаётгани, ўз ўрнига эга бўлиб бораётганини таъкидлаш ўринли бўлади.

Маъмурий-иқтисодий ҳудудларнинг ривожланиши кўп жиҳатдан у ерда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, инновацион, инвестицион, экологик ва бошқа турли хилдаги потенциал¹га, ушбу потенциалдан самарали фойдаланиш орқали таъминланадиган рақобатдошликка ҳамда ижтимоий меҳнат тақсимотига боғлиқдир.

Айнан мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишда иқтисодий фазалар: ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол, жамғариш ва қайта ҳосил бўлиш (табiiй бойликлардан ташқари) босқичларида меҳнатни тўғри ташкил этиш, уларни уйғун ҳолда бошқариш орқали жаҳон хўжалигига интеграциялашувга эришиш ва шу орқали ҳудудда истиқомат қилаётган аҳолининг фаровонлигини таъминлаш ғоят муҳимдир.

Мамлакатлар ривожланишини баҳолаш уларнинг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларини таққослаш орқали амалга оширилиши кўплаб иқтисодчилар томонидан таъкидланган. Шунингдек, бугунги кунда мамлакатнинг маъмурий-иқтисодий ҳудудларига (вилоятлари) ҳам уларнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти, шу салоҳиятдан қай тарзда фойдалана олаётгани, уларнинг самарадорлиги каби бир қатор абсолют ва нисбий кўрсаткичларни қиёслаш орқали баҳо берилмоқда ва рейтинги аниқланмоқда. Худди шу йўсинда, яъни улар ўртасидаги тафовутларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб,

¹ Потенциал – лотинча “potentia” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “куч”, “имконият” деган маъноларни англатади. Ўзбек тили истилоҳида ушбу сўз байналминал сўз сифатида ёки “салоҳият” деб ишлатилади. Шу боис, мазкур монографиянинг кўпгина ўринларида “потенциал” ибораси “салоҳият” ўрнида ҳам татбиқ этилади. Зеро, маъно жиҳатидан улар иккаласи бир-бирига тенг тушунчалардир. Бу тўғрида аввалги параграфларда ҳам тўхталиб ўтилган эди.

хукуматлар томонидан ҳудудларнинг комплекс, мувозанатли ривожланишини таъминлаш, аҳолининг фаровонлигини ошириш билан боғлиқ турли хилдаги ижтимоий-иқтисодий дастурларни ҳаётга татбиқ этиш бугунги кунда барча мамлакатларда, хусусан, ривожланган давлатларда кенг қўлланилмоқда.

Ҳозирги замонда жаҳонда интеграция жараёнлари ва жаҳон хўжалигидаги интернационаллашув жараёни натижасида мамлакатлардаги фойда нормаси дунёнинг ўртача фойда нормаси томон ҳаракатланиб бориши кучаймоқда. Бундан ташқари, шиддатли рақобат шароитида компаниялар ўртача фойда нормаси шароитига ҳам мослашиб боришмоқда. Шунинг учун янги капитални қўйишда/киритишда фойда нормаси мотивининг аҳамияти борган сари пасайиб, бошқа омилларнинг аҳамияти ортиб борапти. Булар компаниянинг ушбу мамлакатда узоқ муддатда фаолият юритиши, хорижий илмий-техник билимларга эга бўлиш истаги, кадрларни тайёрлаш ва ишлаб чиқаришни бошқаришда тажрибага эга бўлиши, таваккал билан боғлиқ бўлган йўқотишларни пасайтириш, арзон ишлаб чиқариш имкониятлари (ер, хом ашё, иш кучи)ни қўлга киритиши билан боғлиқ омиллардир.

«Фудань» (Шанхай, Хитой) ва Айова (АҚШ) университетлари Хитой Халқ Республикасининг ЭИҲларига ривожланган мамлакатларнинг тадбиркорлари амалга ошираётган тўғридан-тўғри инвестицияларнинг мотивларини аниқлаш бўйича социологик тадқиқотлар ўтказишган. Маълумотлар шуни кўрсатадики, барча хорижий мамлакатларда мотивлар ичида биринчи ўринни олган омил – юқори ички бозорга, юқори иқтисодий ўсиш суръати ва барқарор ички ижтимоий-сиёсий ҳолатга эга бўлган ХХР каби мамлакат билан халқаро ҳамкорлик қилишнинг умумий истикболлари эгаллаган.

Иккинчи ўринни эса, ривожланган мамлакатлар нуқтаи назаридан товар ва хизматларни ишлаб чиқариш бўйича ассортименти кам, ҳажми эса етарли бўлмаган, аммо миллиард аҳолига эга бўлган мамлакатнинг ички бозори. Учинчи ўринни – малакаси ва маълумот даражаси пастроқ, аммо интизомли ва меҳнатсевар халқи бор, арзон ишчи кучига эга бўлган мамлакатлар эгаллаган. Бундан кейинги ўринда:

- ❖ хорижий инвесторлар учун жозибадор бўлган солиқ имтиёзининг мавжудлиги;
- ❖ ишлаб чиқариш кучларининг бозорларга яқинлиги;
- ❖ бой хом ашё салоҳиятига эгаллиги;
- ❖ жиноятчиликнинг паст даражаси;
- ❖ ЭИҲларга кириш-чиқишдаги қаттиқ интизом;
- ❖ капитал қабул қилувчи давлат билан узоқ муддатли муносабатлар ўрнатилгани;
- ❖ корпорациянинг умумий стратегиясини давом эттиришнинг имконияти;
- ❖ экспорт базаси;
- ❖ малакали ходимларнинг мавжудлиги;
- ❖ маҳаллий хом ашёдан фойдаланиш имконияти;
- ❖ мамлакатдаги бошқарувчиларнинг либераллиги;

❖ арзон ижара ҳақи².

Юқорида келтирилган сабаблардан келиб чиқиб, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий салоҳиятини (МИИС) илмий жиҳатдан тадқиқ қилиш, у билан боғлиқ бўлган тушунчаларнинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш ва илмий-услубий баҳо бериш долзарб масалалардан ҳисобланади. Чунончи, айтиб ўтилган жузъий фикр ва масалаларнинг туб моҳиятини очиб беришда бир қанча иқтисодчилар, социологлар ва сиёсатчи олимлар сабабий боғлиқликда ўз тадқиқотларини олиб боришган. Муаллифлар жумласида қуйидагиларни келтириб ўтиш ва уларнинг илмий тадқиқот йўналишларини гуруҳлаган ҳолда тақдим этиш жоиздир.

Мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти, унинг мазмун-моҳияти ва амалиётда қўлланилиш соҳасини ўз илмий изланишларида очиб берган хорижлик олимлар: Абалкин Л.И., Анчишкина В.Д., Андриянова В.Д., Задоя А.Н., Мочалова Б.М., Румянцева А.М., Сулашкина С.С. ва бошқалар.

Шунингдек, тармоқларнинг иқтисодий салоҳияти деган тушунчани алоҳида иқтисодий субъект сифатида қараш лозимлигини таъкидлаган ва ундан самарали фойдаланиш йўллари илмий-услубий ва назарий-амалий тадқиқотларида баён этган олимлар: Авдеенко В.Н., Адамеску А.А., Андреев К.Е., Баяндурян Г.Л., Богомолова В.А., Шевченко И.В., Яковлев В.М. ва бошқалар.

Мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ва ҳудудларнинг иқтисодий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ҳисоблаш бўйича ўқув ва илмий-услубий изланишларини чоп этган олимлар: Аганбегян А.Г., Анимица Е.Г., Гранберг А.Г., Исаев Э.А., Нестеров В.П., Хоффман Г.С. ва бошқалар.

Ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини шу ҳудудларда мавжуд бўлган ресурслар орқали баҳо бериш ҳамда ҳудудларнинг салоҳиятидан фойдаланишда мавжуд бўлган иқтисодий-институционал, ахборот-таҳлил муҳитининг таъсир кўрсатиши бўйича ўзининг замонавий қарашларини баён этган ва бу борада бир қанча усул ҳамда услубларни ишлаб чиққан олимлар: Бильчак В.С., Дармилова Д.Ж., Бармин Д.А., Беркалиев Т.Н., Блеха Ю., Гетца У., Крушвица Л., Фабоцци Ф.Дж. ва бошқалар.

Ҳудудларни комплекс ривожлантиришда ҳудудларнинг рақобатбардошлиги, ҳудудий-саноат комплексларини ижтимоий-иқтисодий моделлаштириш, Ўзбекистон иқтисодиётининг ҳудудий ривожланишини тартибга солиш, регионал ривожланишнинг асосини ишлаб чиқиш ва методологиясини яратиш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган маҳаллий олимлардан³: Саидова Г.К., Содиқов А.М., Ғуломов С.С., Имомов Ш.Б., Назаров Ш.Х. ва бошқаларни келтириш мумкин.

² Хамроев Ҳ.Р. Зонал сиёсат: методология, хорижий тажриба ва қўллаш йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти, 2008.

³ Саидова Г.К. Основные меры антикризисной программы Узбекистана и ожидаемый эффект от ее реализации // Материалы международной конференции «Мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана». Т.: 2009.; Основы регионального развития: теория, методология, практика // Монография. Т.: IQTISOD-VOLIYA, 2005. 280 с.; Гулямов С.С. Моделирование социально-экономического развития территориально-промышленных комплексов. Т.: Фан, 1980. 194 с.;

Шунингдек, инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш, мамлакат иқтисодиётида марказлашган инвестицияларнинг самарадорлигини ошириш, Ўзбекистон валюта сиёсатининг хорижий инвестицияларни жалб этишга таъсирини ўрганиш, эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб борган ва бу борада бир қанча илмий ишларни chop этган олимлар қаторида: Д.Ғ.Ғозибеков, Н.Ғ.Каримов, Ф.Ў.Додиев, Н.Р.Кузиева, Ш.Р.Ражаббаев, Б.Ш.Муминов, М.А. Раимжановаларни⁴ қайд этиш ўринлидир.

Маълумки, иқтисодиёт назарияси бўйича яратилган адабиётларда “иқтисодий потенциал” тушунчаси таянч (базавий) категория сифатида келтирилмаган, шунингдек, унга хўжаликнинг ривожланиши ва иқтисодиётнинг мувозанатлилигини таъминлашда муҳим омил (ишлаб чиқариш ресурси) сифатида қаралмаган. Ҳолбуки, потенциал тушунчаси иқтисодий муносабатларда ва, айниқса, ишлаб чиқариш жараёнида билвосита иқтисодий омил сифатида иштирок этади. Классик иқтисодиёт назариясида ишлаб чиқариш омиллари сифатида фақат ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этадиган ва ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлган омиллар, яъни ер, меҳнат ва капитал қаралган.

“Потенциал” атамасининг келиб чиқиши асли лотинча бўлиб, XIX асрда француз тилидан кириб келган (французчага лотинчадан “potentialis”, “potens”, яъни “бўлиши мумкин бўлган”, “бўлажак” маъносини англатувчи сўз сифатида кириб келган). Бошқа тарафдан эса, лотинча “potential” ўзбек тилига “имконият, салоҳият, қувват” маъноларида таржима қилинади. Потенциал – “муайян соҳада мавжуд бўлган восита ва имкониятлар бирлиги” демакдир⁵.

Физика фанида ҳам потенциал атамаси маълум бир тизимнинг тўплаган энергияси ва ундан фойдаланиш имкониятлари маъносида қўлланилади.

Имамов Ш.Б. Регулирование территориального развития экономики Узбекистана: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Т.: 1993.; Назаров Ш.Х. Методологические аспекты повышения конкурентоспособности регионов / Монография. Т.: IFMR, 2014. 212 с.

⁴Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш муаммолари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2002.; Каримов Н.Ғ. Иқтисодий интеграциялашув шароитида инвестицияларни молиялаштиришнинг бозор механизмларини жорий этиш муаммолари: 08.00.07 – “Молия, пул муомаласи ва кредит. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация./ЎзР Банк-молия академияси. – Т., 2007. 235 б.; Додиев Ф.Ў. Инвестицион фаолиятни молиявий рағбатлантириш: 08.00.07.: Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация./ЎзР Банк-молия академияси. – Т., 1998. 128 б.; Кузиева Н.Р. Хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. 08.00.07.: Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация./ЎзР Банк-молия академияси. – Т., 2008. 293 б.; Ражаббаев Ш.Р. Ўзбекистон валюта сиёсатининг хорижий инвестицияларни жалб этишга таъсири. 08.00.007 – “Молия, пул муомаласи ва кредит” ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация./ЎзР. Банк-молия академияси. – Т., 2008.; Муминов Б.Ш. Ўзбекистон иқтисодиётида марказлашган инвестицияларнинг самарадорлигини ошириш йўллари. 08.00.07.: Иқтисод фанлари номзоди диссертацияси./ЎзР Банк-молия академияси. – Т., 2012. 135 б.; Раимжанова М.А. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш. 08.00.07 – Молия, пул муомаласи ва кредит ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация /ТМА. – Т., 2012.

⁵Экономическая энциклопедия / Под ред. Л.И.Абалкина. – М., 1999.

Бундан келиб чиқиб, магнит потенциали – “магнит майдонининг ўлчами”; электрон потенциал – “электростатистик майдондаги энергетик шароитнинг ўлчами”; кимёвий потенциал – “маълум бир компонентнинг берилган тартибда, муайян ташқи шароитдаги ҳолатини белгиловчи термодинамик функцияси”; потенциал – “вектор майдонининг хусусиятларидан бири” каби талқинларга ажратишимиз мумкин.

Мазкур атама аслида физикага оид бўлгани ҳолда, ижтимоий фанлар томонидан ҳам қабул қилинган. Ҳозирги кунга келиб “потенциал” атамаси умумбашарий тушунча сифатида қабул қилинган.

“Потенциал” термини илк маротаба иқтисодиётда **ишлаб чиқариш кучлари даражасига мажмуавий баҳо беришда** қўлланилган. В.И.Вейц, К.Г.Воблий томонидан “ишлаб чиқариш кучлари потенциали” атамаси дастлаб аҳолининг эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқарилаётган моддий неъматларни мамлакатнинг потенциал имконияти сифатида тилга олинган. “Иқтисодий потенциал” тушунчаси эса С.Г.Струмилини томонидан истеъмолга киритилган бўлиб, бунда олим иқтисодий потенциални ялпи ишлаб чиқариш кучлари ва жамиятнинг барча меҳнатга қобилиятли аҳолиси томонидан яратилган меҳнат, деб ифодалаган. “Кенгайтирилган ишлаб чиқариш потенциали” ибораси эса В.С.Немчинов томонидан киритилган ва бунда мамлакат ёки ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини таъминлаш миллий иқтисодиётда мавжуд бўлган ресурслар имкониятига боғлиқлиги таъкидланган⁶.

Иқтисодий адабиётларда “потенциал” тушунчасига берилган таърифлар ва изоҳларни тўртта гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин⁷:

1. Иқтисодий потенциал иқтисодиёт тармоқларининг ялпи имкониятлари сифатида. Бу ерда иқтисодий потенциалнинг асосий жиҳати – унинг ишлаб чиқариш функцияси эканига эътибор қаратилади.

2. Иқтисодий потенциал барча мавжуд ресурсларнинг борлиги сифатида (“инвестицион ресурслар”, “бандлар сони” ва б.). Бунда корхоналар, ҳудудлар ва жамият потенциали субъектлар фаолияти билан боғлиқ эканлиги ва улардан ажралмаганлигига устуворлик қаратилади.

3. Иқтисодий потенциал хўжалик фаолиятида иштирок этадиган субъектлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг натижаси сифатида. Бу ерда “потенциал” атамаси мавжуд ҳолатда эришилган даражани изоҳлашда қўлланилади. Шунинг билан бирга, ривожланишнинг истиқболли имкониятларини тавсифлашда “потенциал имкониятлар”, “потенциал даража” каби атамалардан ҳам кенг фойдаланилади⁸.

4. “Иқтисодий потенциал”, “халқ хўжалиги потенциали”, “миллий бойлик” атамалари бир хил тушунча сифатида эътироф этилганлиги. Халқ хўжалиги потенциали, миллий бойлик ва шунга ўхшаган атамалар хусусий

⁶Дурдыева Д.А. Оценка потенциала устойчивого социально-экономического развития региона. 2013. URL: http://dibase.ru/article/07112013_142069_durdueva.

⁷Лапин Е.В. Экономический потенциал предприятия. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. 310 с.

⁸Акерман Е.Н., Михальчук А.А., Трифонов А.Ю. Факторный подход в построении экономического пространства региона // Вестник Том. гос. ун-а. Экономика. 2010. № 3(11). С.84-92.

характерга эга бўлиб, иқтисодий потенциалнинг моҳиятини англашишига эътибор қаратилади. Бунда давлат ресурслари миллий бойликнинг баҳоси орқали баҳоланиши ва бу иқтисодий потенциал билан айнан бир хиллик касб этмаслигини, ҳудуднинг қиймат кўринишидаги жами ресурслари (бойликлари) эса иқтисодий потенциал, дея баҳоланишига аҳамият қаратилади.

“Иқтисодий потенциал” категориясини изоҳлашга қаратилган илмий тадқиқотларда умумий тартиблар қуйидагича мужассам этилган:

– миллий иқтисодиёт, жамият, минтақалар, маъмурий ҳудудлар, тармоқлар, корхоналарга нисбатан изоҳланиши;

– истеъмол товарларини ишлаб чиқариш учун мавжуд бўлган иқтисодий ресурсларнинг имкониятлари сифатида тадқиқ этилиши;

– иқтисодий ресурсларнинг миқдорий ва сифатий жиҳатлари билан иқтисодий тизим ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва уларнинг ижтимоий, жамоавий ва шахсий эҳтиёжларни қондиришдаги имкониятлари кўринишида, “...аниқ мақсадларни амалга ошириш ва зарурий пайтларда уларни сафарбар этиш мумкин бўлган захиралар, манбалар эканлиги”⁹, ушбу ресурсларнинг потенциал имкониятларини амалга ошириш бўйича ташқи ва ички муҳит ўртасидаги алоқалар кўрсатиб берилган.

Бизнинг фикримизча, иқтисодий потенциал иқтисодий категория сифатида иқтисодий тизимнинг ҳолати ва имкониятларини аниқлайди ва юқори иқтисодий потенциалнинг юзага келишини таъминлаш учун хизмат қилади. Бунда муҳими, фақат товар ва хизматларни ишлаб чиқариш эмас, балки уларнинг сифати, корхоналарнинг рақобатбардошлиги ва иқтисодий тизимнинг келажақда самарали фаолият юритишини ҳам эътиборга олиш зарур.

В.Н.Шуков фикрига кўра, “иқтисодий потенциал” иқтисодий муносабатларнинг ўлчови тарзида намоён бўлиб, миллий хўжалик, минтақа, тармоқ ва корхоналарнинг ҳолатини баҳоловчи индикатордир¹⁰.

Умум қабул қилинган нуқтаи назарга кўра, айнан ҳудуднинг иқтисодий потенциали ва унинг имкониятлари у ерда мавжуд бўлган барча мажмуавий ресурслардан самарали фойдаланиш орқали ҳаётий зарур бўлган неъматларни ишлаб чиқариш билан белгиланади¹¹.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳудуднинг иқтисодий потенциали деганда, у ерда мавжуд бўлган тизимий элементлар, яъни ишлаб чиқариш фондлари, меҳнат ресурслари назарда тутилади ва иқтисодий салоҳият маъмурий-иқтисодий ҳудуднинг иқтисодий (бозорли) имкониятини юзага келтиради. Бу ерда ҳудуд, неоклассик назарияга кўра, стационар мувозанатни таъминлашга хизмат қиладиган бўғин бўлиб, иқтисодий салоҳиятнинг

⁹Лапин Е.В. Экономический потенциал предприятия. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2002. 310 с.

¹⁰Шуков В.Н. Экономический потенциал регионов России и эффективность его использования: Учебное пособие. Иваново, 2002. URL: <http://www.dissers.ru/books/1/7251-1.php>.

¹¹Акерман Е.Н., Михальчук А.А., Трифанов А.Ю. Типология регионов как инструмент организации регионального развития // Вестник Том. гос. ун-а. Экономика. № 331. С. 126-131.

ривожланишини ишлаб чиқариш омиллари (ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик қобилияти) таъминлайди¹².

Худуд потенциали тушунчаси худуднинг таркибий элементларини юзага келтирувчи салоҳиятлар тизимидан иборат. У ялпи иқтисодий салоҳият дея эътироф этиладиган: табиий-ашёвий, моддий, илмий-техникавий, институционал ва инсоний салоҳиятларнинг йиғидисидан ташкил топади¹³.

Ушбу фикрлардан келиб чиқиб таъкидлаш лозимки, олим бу ерда асосий эътиборни ялпи иқтисодий салоҳиятни худуднинг мажмуавий ривожланиши, унинг иқтисодий мувозанатлилигини таъминлашга хизмат қиладиган миқдорий ва сифат жиҳатдан бир бутун тизим сифатида кўриш лозимлигига қаратмоқда.

Айрим иқтисодчи олимлар **салоҳиятнинг табақалашган характерга эга** экани ва унга иқтисодий тизим сифатида қараш лозимлигини таъкидлаш асносида иқтисодий тизим салоҳиятини беш турдаги талқин орқали ўрганишни тавсия этадилар¹⁴:

1. Иқтисодий тизимнинг ишлаб чиқариш имконияти. Бунда ишлаб чиқаришда иштирок этадиган иқтисодий ресурслар, яъни меҳнат ва моддий ресурсларнинг турли хилдаги нисбатларини назарда тутувчи Кобба-Дуглас функциясига эътибор қаратилади. Ушбу қараш орқали худуднинг иқтисодий салоҳиятига мавжуд ресурслардан максимал фойдаланган ҳолда, ишлаб чиқариш ва яратиш мумкин бўлган товар ва бойликларнинг ялпи қиймати сифатида баҳо берилади.

Иқтисодий салоҳиятнинг натижасига келадиган бўлсак, сарф қилинган барча моддий, меҳнат ресурсларининг умумий қиймати ва ҳосил бўлган бойлик ўртасидаги самарадорлик кўрсаткичи қийматига қараб баҳо берилади.

2. Маълум бир аниқ мақсадли товар ва хизматларга (бойликка) эришиш учун сарфланган ресурслар ёки ишлаб чиқариш функцияси. Бу ҳам миқдорий кўрсаткич бўлиб, бунда аниқ бир қийматга эга бўлган моддий бойликни ишлаб чиқариш ва уни яратиш учун сарфланиши кутилаётган ишлаб чиқариш ресурсларини турли комбинацияларда фойдаланган ҳолда, ресурсларнинг миқдори ва сарфини минималлаштиришга қаратилади.

2.1.1-жадвал

Иқтисодий потенциални интеграл баҳолаш усуллари¹⁵

Баҳолаш усуллари

Усулнинг устун жиҳати

Усулнинг заиф жиҳати

¹²Шлычков В.В. Экономические механизмы управления ресурсным потенциалом // Вестник экономики, права и социологии. №2. 2007.

¹³Балацкий О.Ф. Теоретические проблемы оценки экономического потенциала региона, компании, предприятия // Вестник Сумского гос. ун-та. Экономика. 2004. № 9 (68). С. 84-95.

¹⁴Бияков О.А. Теория экономического пространства: методологический и региональные аспекты. – Томск. Изд-во Том. гос. ун-та, 2004. 152 с.

¹⁵Захарова Е.Н., Авраменко Е.П. Основные методологические подходы к оценке экономического потенциала региона. 2012. URL: http://www.rusnauka.com/27_NPM_2012/Economics/13_116629.doc.htm

Ресурсларни миқдорий баҳолаш	– тузулманинг ва салоҳият динамикасини баҳолаш имконияти; – алоҳида ва ялпи кўринишда олинган объектларни таҳлил қилиш имкониятининг мавжудлиги	Ресурслардан фойдаланиш коэффициентларини ҳисоблашда субъектив танловнинг мавжудлиги
Индексли таҳлил	Оддий ва юқори ҳажмдаги ҳисоб-китобларнинг йўқлиги	– Натижавий кўрсаткичларнинг шаклланишида ҳар бир омилнинг бир хил вазнга эга бўлиши; – Салоҳиятнинг таркиби ва динамикасини таҳлил қилишнинг қийинлиги
Оптимизацион модел	Оптимизацион тадбирларнинг юзага чиқиш имконияти	– Зарурий ахборот базасининг мавжуд эмаслиги; – Ҳисоб-китобларни амалга оширишнинг мураккаблиги.
Корреляцион-ресрессион модел	Ҳар бир ресурсларнинг таъсир этиш даражасининг ҳисобга олиниши	– Салоҳият динамикасини баҳолашнинг мураккаблиги; – Катта миқдордаги кузатувларни қўллашнинг имконсизлиги.

Бошқача тарзда эътироф этадиган бўлсак, ишлаб чиқариш ресурсларидан шундай нисбатда фойдаланиш лозимки, натижада яратилиши кутилаётган товар хизматларнинг ҳажми максимал қийматни ташкил этиши зарур. Хўжалик фаолиятида ижтимоий нафликни пулнинг эквиваленти сифатида баҳоланиши (иқтисодий фаолиятни объектив баҳолашда риск юзага чиқади).

3. Хўжалик тизимининг фаолият юритиши натижасида олинадиган ялпи ижтимоий аҳамиятга молик бўлган муҳим натижалар (уларнинг аҳамиятлилик даражасини ва ўзаро боғлиқ бўлган муносабатларни аниқлашда риск юзага чиқади).

4. Комплекс ёки интеграл баҳолаш, алоҳида олинган тармоқларнинг ўсишини эластиклик коэффициенти орқали баҳолаш, ҳудуднинг ялпи ресурс салоҳияти, ҳудуднинг рақобатбардошлик омиллари (*4-илова*), жон бошига тўғри келадиган ялпи маҳсулот, ҳудуднинг инвестицион муҳит жозибадорлиги ва бошқа ўзаро боғлиқ бўлган мезоиктисодий кўрсаткичлар.

Иқтисодий салоҳиятни интеграл баҳолашни бир қанча усуллардан фойдаланиб аниқлаш мумкин (2.1.1-жадвал).

Барча усулларда ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини йиғма баҳолаш иккита таркибий қисмдан иборат: бевосита ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти ва уни амалга ошириш натижасида эришилган даража.

Айтиб ўтилган фикрларни ва келтирилган жадвал маълумотларини ривожлантириш асносида ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг қўшимча параметрларини таклиф этиш мумкин (2.1.2-жадвал).

2.1.2-жадвал

Ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг қўшимча параметрлари¹⁶

№	Параметрлар	Ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг қисқача изоҳи
1	Жойлаштириш сифими	Ҳудудда янги иқтисодий объектларни ташкил этиш имконияти ва/ёки мавжудларининг кенгайтирилиши. Кўрсаткич ресурсларнинг чегараганини инобатга олган ҳолда белгиланади
2	Ресурсларнинг чекланганлик самарадорлиги	Келажакда ҳудуднинг иқтисодий фаолиятини кенгайтиришда қайсидур ресурс тескари таъсир кўрсатадиган бўлса, шу ресурсга нисбатан юқори даражадаги чекловнинг ўрнатилиши
3	Ташкилий-иқтисодий инновацияларга мойиллик	Ҳудудларда мавжуд инфраструктура ва хўжалик юритиш тизимининг тавсифи
4	Инновацияларни қабул қилишга мойиллик	Ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини таъминлаш ва уни доимий равишда кузатиб бориш қобилиятининг мавжудлиги ва турли хилдаги инновацияларни қабул қилиш тамойили
5	Динамик сифатлар	Ҳудудий тизимнинг ўзгармасдан туриши, ҳаракатсизлиги ва унинг структура ҳосил қилиш имконияти

Шуни қайд этиш жоизки, ҳудудларнинг маъмурий-иқтисодий бошқаруви сиёсатини юритишда **иқтисодий салоҳият** оқибат сифатида қаралади ва ундан самарали фойдаланиш билан ҳудуднинг келажакдаги мавқеи аниқланади. Шунинг учун ҳам ҳудудларни бошқаришда, инвестицион муҳит жозибадорлигини оширишда иқтисодий салоҳиятни тўғри баҳолаш ва ундан дастак сифатида иқтисодий сиёсатни тўғри олиб бориш муҳимдир. Ушбу ички имкониятларнинг мавжудлигидан келиб чиқиб, давлат томонидан ҳудудларни комплекс ривожлантириш ва у ерда истиқомат қилаётган аҳолининг фаровонлигини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий дастурлар амалга оширилиб келинади.

Бизнинг фикримизча, айнан эндоген омиллар ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини таъминлашда муҳим ҳисобланади. Аммо шу билан бирга, ҳудуднинг геоиқтисодий жойлашувини ҳам эсдан чиқармаслик ва уни инобатга олиш лозим.

¹⁶Муаллиф ишланмаси.

Охирги ўн йилда олимлар томонидан ҳудуднинг ривожланишини жой ёки маконнинг шарт-шароитидан келиб чиқиб, “ҳудуднинг мекансал (фазовий) салоҳияти” дея номланган тадқиқотлар олиб борилмоқда. В.П.Ефимовнинг таъкидлашича, “агарда ҳудуднинг ривожланиши шу ерда мавжуд бўлган ресурсларни мекансал-ҳудудий ва тармоқлараро интеграция асосида тақсимланадиган бўлса, у ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий жиҳатдан самара беради”¹⁷.

Шунинг билан бирга, олим ҳудуднинг ривожланишини таъминлашнинг замонавий йўллари тақлиф этади: кластер усули, иқтисодиётни диверсификациялаш орқали рағбатлантириш; ҳудудлараро ички алоқаларни кучайтириш ва ички бозорни йўл-транспорт инфратузилмаларини ишга тушириш орқали ривожлантириш; ички имкониятлардан ва маҳаллий ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда, ижтимоий меҳнат тақсимотини тўғри йўлга қўйиш; инвестицион дастакдан унумли фойдаланган ҳолда, инвестицион лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш усуллари.

Шунингдек, олим асосий эътиборни мамлакат инфраструктурасини комплекс ривожлантиришга, тизим ҳосил қиладиган тармоқларни қўллаб-қувватлашга ва ички ресурсларни (салоҳиятни) шу соҳага йўналтириш орқали у ерда истиқомат қиладиган аҳолининг иш билан бандлиги, даромад манбаи ошишини ва табақаланишнинг олди олиниши мумкинлигига қаратади.

А.А.Зиновьева эса ҳудудларнинг қутбли ривожланишини таъкидлагани ҳолда, субъектив ва объектив омилларни келтириб ўтади. Биринчи омилга қўйидагиларни киритади: ҳудудларнинг табиий географик фарқланиши, иқтисодий ресурслар билан таъминланганлик, ҳудуднинг технологик жиҳати ва ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, ҳудуднинг иқтисодий жиҳатдан фарқланиши. Иккинчи омилга – институционал, инфратузилмавий ва ташкилий-функционал детерминантлар; ҳудуднинг анъана ва урф-одатлари; мавжуд йирик корпоратив тузилмаларни киритган.

Олима ҳудудда мавжуд бўлган масканлар (туман, шаҳар, шаҳар типигаги посёлкалар, овуллар – изоҳ бизни) “марказ – марказдан узок бўлган маскан” ўртасидаги фарқланиш, яъни қутбланиш дея таҳлил қилган бўлса, кейинчалик эса улар ўртасидаги тафовутларнинг йўқолиши натижасида бир бутун иқтисодий макон ҳосил бўлишини таъкидлайди¹⁸.

Ушбу тадқиқотларнинг мантиқий давоми сифатида инновацион салоҳиятга тегишли бўлган илмий қарашлар кейинги параграфларда очиқ берилади.

¹⁷Ефимов В.П. Пространственный потенциал – основа развития региона в качестве целостного социально-экономического комплекса: Автореф. дис.канд. экон. наук. – М., 2006. URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-177000.html>

¹⁸Зиновьева А.А. Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов // Проблемы современной экономики. 2011. № 4.